

PODMIOTOWE I PRZEDMIOTOWE UWARUNKOWANIA NIEPOWODZEŃ W STUDIACH STUDENTÓW WYŻSZEJ SZKOŁY HUMANITAS¹

(Wyniki badań)

WPROWADZENIE

Niepowodzenia w studiach dotyczą młodzieży i dorosłych, którzy mają już za sobą sukces edukacyjny w postaci zdanego egzaminu dojrzałości. Niepowodzenia warunkowane są również przez inne przyczyny niż w nauce dzieci i młodzieży.

Celem moich badań było ukazanie niektórych psychologicznych i społecznych przyczyn, które warunkują niepowodzenia w studiach studentów Wyższej Szkoły Humanitas w Sosnowcu.

1. PROBLEM BADAŃ

1.1. Pojęcie niepowodzeń szkolnych

Zagadnienie niepowodzeń jest przedmiotem zainteresowania pedagogiki, psychologii i socjologii.

J. Konopnicki definiuje niepowodzenia szkolne jako „stan, w którym znalazło się dziecko na skutek niespełnienia wymagań szkoły”².

Zdaniem K. Czarneckiego „niepowodzeniem w uczeniu się szkolnym ucznia jest rozbieżność ocen między wysiłkiem ucznia wkładanym w uczenie się (samoocena) a jego skutkami szkolnymi ocenianymi przez nauczyciela”³.

* Mgr; pracownik administracyjno-dydaktyczny Wyższej Szkoły Humanitas w Sosnowcu, słuchaczka Seminarium Doktoranckiego w Instytucie Badań Edukacyjnych w Warszawie.

¹ Problem i wyniki badań opracowałam pod kierunkiem prof. dr. hab. Kazimierza M. Czarneckiego.

² J. Konopnicki, *Powodzenia i niepowodzenia szkolne*, Warszawa 1966, s. 14.

³ K.M. Czarnecki, *Źródła trudności i niepowodzeń uczniów klas początkowych w uczeniu się pojęć szkolnych*, [w:] *Niepowodzenia szkolne*, red. J. Łysek, Kraków 1998, s. 127.

H. Spionek rozumie niepowodzenia szkolne jako „rozbieżność pomiędzy wiadomościami, umiejętnościami i nawykami faktycznie opanowanymi przez uczniów a materiałem, jaki powinni opanować według założeń programowych w zakresie poszczególnych przedmiotów”⁴.

1.2. Rodzaje niepowodzeń szkolnych

Niepowodzenia są stanem, procesem i wynikiem, który narasta stopniowo i może mieć charakter jawny lub ukryty. **Niepowodzenia ukryte** to mniejsze lub większe braki w wiedzy i umiejętnościach uczniów, których nie dostrzegają nauczyciele, jak również zaniedbania w sferze zdolności poznawczych, samorządnej aktywności i samodzielności, które jest bardzo trudno dostrzec. **Niepowodzenia jawne** to określone braki w wiedzy i umiejętnościach uczniów, a w konsekwencji niska ocena ich wyników⁵.

1.3. Przyczyny niepowodzeń szkolnych

J. Konopnicki podzielił przyczyny niepowodzeń na intelektualne, emocjonalne, społeczne, organizacyjno-szkolne i dydaktyczne, wyróżnił również przyczyny dominujące i wtórne oraz bezpośrednie i pośrednie. Przyczyna bezpośrednia jest taka, którą najłatwiej zauważyć; pośrednia to taka, którą możemy odkryć po zastosowaniu metod badań naukowych⁶.

Cz. Kupisiewicz wyróżnił przyczyny: indywidualne; społeczno-kulturowe; socjologiczno-reprodukcyjne; dydaktyczne; interakcjonistyczne⁷.

K.M. Czarnecki zwrócił uwagę na trudności w uczeniu się, które są powodem częściowej lub całkowitej niemożności wykonania określonego zadania. Mogą one tkwić w samym zadaniu, jak i w podmiocie, mogą być obiektywne lub subiektywne. Uczeń w czasie zdobywania wiadomości i umiejętności z określonego przedmiotu napotyka na następujące trudności i niepowodzenia w nauce:

- brak lub powierzchowność zainteresowania nauką szkolną,
- brak lub powierzchowność zainteresowań przedmiotem,
- brak lub słaba motywacja do uczenia się przedmiotów teoretycznych lub umiejętności praktycznych,
- złe lub niedoskonałe metody i sposoby nauczania,
- zły stan zdrowia (fizycznego, psychicznego),
- braki i zaniedbania z wcześniejszych lat uczenia się szkolnego,
- uciążliwości dojazdu lub dojścia do i ze szkoły,
- brak lub obniżony poziom zdolności intelektualnych do uczenia się⁸.

⁴ H. Spionek, *Zaburzenia rozwoju uczniów a niepowodzenia szkolne*, Warszawa 1975, s. 15.

⁵ F. Bereźnicki, *Dydaktyka kształcenia ogólnego*, Kraków 2004, s. 408.

⁶ J. Konopnicki, *Powodzenia i niepowodzenia...*, s. 26-27.

⁷ Cz. Kupisiewicz, *Podstawy dydaktyki*, Warszawa 2005, s. 200.

⁸ K.M. Czarnecki, M. Staworzyńska-Grządziel, *Podstawowe pojęcia psychologii ogólnej*, Ryki 2004, s. 110-112.

1.4. Skutki niepowodzeń szkolnych

Uczniowie z trudnościami w nauce bardzo często są izolowani zarówno w szkole, jak i w rodzinie, co prowadzi również do niepowodzeń wychowawczych. Ich zachowanie jest źródłem wielu konfliktów w szkole i w domu. Są wyizolowani, sfrustrowani i zakompleksieni, nie wierzą we własne możliwości, tracą motywację do nauki i poczucie własnej wartości. Są podatni na wpływy środowiska zewnętrznego, szukają akceptacji w grupach rówieśniczych, a chcąc odreagować swoje niepowodzenia, często sięgają po alkohol i narkotyki.

1.5. Zapobieganie niepowodzeniom szkolnym

Cz. Kupisiewicz napisał: „Walka z tym zjawiskiem stanowi wyzwanie dla Europy jutra oraz czynnik stanowiący o dalszym rozwoju demokracji”.

Raport Ministrów Edukacji Unii Europejskiej z 1989 roku wskazuje na sposoby, za pomocą których powinno się zwalczać przyczyny niepowodzeń. Są to:

- „pedagogika selekcji” – w przypadku koncepcji naturalistycznej;
- „pedagogika zindywidualizowanej pomocy dla uczniów borykających się z trudnościami w nauce” – w przypadku koncepcji psychoafektywnej;
- „pedagogika kompensacji” – kompensacja stanie się możliwa dopiero w wyniku radykalnej przebudowy stosunków społecznych, w tym systemu edukacji;
- „pedagogika usprawnień treściowo-metodycznych” – w przypadku kompensacji interakcjonistycznej i pedagogicznej, w tym przede wszystkim dydaktycznej⁹.

J. Konopnicki wyróżnia profilaktykę i terapię¹⁰; F. Bereźnicki – profilaktykę, diagnozę oraz terapię pedagogiczną¹¹; K. Żegnałek – profilaktykę pedagogiczną, diagnozę pedagogiczną i terapię pedagogiczną¹².

2. BADANIA WŁASNE

2.1. Cel badań

Celem moich badań było poznanie przyczyn, które warunkują niepowodzenia w studiach studentów Wyższej Szkoły Humanitas w Sosnowcu na kierunku administracja.

⁹ Cz. Kupisiewicz, *Podstawy dydaktyki*, s. 198.

¹⁰ J. Konopnicki, *Powodzenia i niepowodzenia...*, s. 141.

¹¹ F. Bereźnicki, *Dydaktyka kształcenia...*, s. 418.

¹² K. Żegnałek, *Dydaktyka ogólna*, Warszawa 2005, s. 297.

2.2. Problem badań

Jakie są **rozmiary niepowodzeń** w studiach studentów na kierunku administracja?

Jakie są **przyczyny niepowodzeń** w studiach studentów na kierunku administracja?

2.3. Metody badań własnych

W swoich badaniach zastosowałam metodę analizy, oceny i interpretacji dokumentacji uczelnianej, obejmującej teczkę osobowe studentów. T. Pilch badanie dokumentów zalicza do technik badań pedagogicznych, które – jego zdaniem – „służy do gromadzenia wstępnych, opisowych, także ilościowych informacji o badanej instytucji czy zjawisku wychowawczym”¹³.

Analizie zostały poddane dokumenty studentów – teczkę akt osobowych – a w szczególności ankiety osobowe 137 studentów mających niepowodzenia w studiach.

2.4. Teren badań

Badaniem zostali objęci studenci studiów niestacjonarnych I stopnia na kierunku administracja. Badaniem objęto studentów, którzy rozpoczęli studia w październiku w roku akademickim 2004/2005 i otrzymali dyplomy licencjata w roku 2006/2007.

Rok akademicki 2004/2005 rozpoczęło 318 studentów. W roku 2007 dyplom licencjata otrzymało 178 absolwentów (55,97%) grupy, która studia rozpoczęła.

W wyniku skreśleń i rezygnacji studiów nie ukończyło 137 osób (43,08%), a trzy osoby (0,95%) z powodu skierowania na powtarzanie semestru są nadal studentami.

3. WYNIKI BADAŃ

1. Wśród 137 badanych, 97 osób samodzielnie zrezygnowało ze studiów, decyzją dziekana zostało skreślonych z listy 40 studentów. Niepowodzenia objęły 75 kobiet (54,75%) i 62 mężczyzn (45,25%).

Tabela 1. Skreślenia i rezygnacje kobiet i mężczyzn

N=137

	K		M		OGÓŁEM	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%
SKREŚLENIA	20	14,6	20	14,6	40	29,2
REZYGNACJE	55	40,2	42	30,6	97	70,8
OGÓŁEM	75	54,8	62	45,2	137	100

Źródło: Opracowanie własne

¹³ T. Pilch, *Zasady badań naukowych*, Warszawa 1995, s. 98.

2. Jak wynika z podań o przyjęcie na studia, wśród późniejszych studentów z niepowodzeniami było 63 (84%) panien, 12 (16%) mężatek, 60 (96,8%) kawalerów i 2 (3,2%) żonaty.
3. Rezygnację bez podania przyczyny złożyły 52 osoby (38%); brak środków finansowych podało 20 (14,6%); zaś za nieuregulowanie czesnego i niezaliczenie semestru dziekan skreślił 40 osób (29,2%), w tym 37 (11,64%) z powodu niezaliczenia semestru i 7 (2,20%) z powodu zaległości finansowych (37 plus 7 nie daje liczby 40, a to oznacza, że osoby zostały skreślone z wymienionych dwóch powodów. Inne powody rezygnacji: podjęcie pracy – 4 (1,26%); problemy osobiste i rodzinne – 6 (1,89%); trudności z zaliczeniem przedmiotu – 2 (0,63%); wyjazd za granicę – 4 (1,26%); wypadek losowy – 1 (0,31%); zgon – 2 (0,63%); zmiana uczelni – 2 (0,63%). Zrezygnowało lub zostało skreślonych łącznie 137 osób. 188 powodów rezygnacji i skreśleń nie zgadza się z ogólną liczbą badanych, ponieważ w niektórych przypadkach podanych przyczyn było więcej niż jedna.

Tabela 2. Powody skreśleń bądź rezygnacji

N=137

Powód	K		M		OGÓŁEM	
	skreślenia	rezygnacje	skreślenia	rezygnacje	skreślenia	rezygnacje
bez podania przyczyny	-	31	-	21	-	52
brak środków finansowych	-	12	-	8	-	20
nieuregulowanie czesnego	6	-	1	-	7	-
niezaliczenie semestru	17	4	20	3	37	7
podjęcie pracy	-	2	-	2	-	4
problemy rodzinne i osobiste	-	2	-	4	-	6
trudności z zaliczeniem przedmiotu	-	1	-	1	-	2
wyjazd za granicę	-	2	-	2	-	4
wypadek losowy	-	1	-	-	-	1
zgon	-	1	-	1	-	2
zmiana uczelni	-	1	-	1	-	2
Razem	23	57	21	43	44	188

Źródło: Opracowanie własne

4. Największą grupę studentów z niepowodzeniami stanowiły osoby urodzone w latach 1984-1985 – 67 (48,9%), wśród nich były 43 kobiety (31,4%), natomiast mężczyźni, których było 24, stanowili 17,5%. Urodzeni w latach 1974-1983 to grupa 65 osób (47,4%): kobiety – 27 (19,7%), mężczyźni 38 (27,7%), urodzeni w latach 1973-1983: 4 kobiety (2,9%) i przed rokiem 1962: 1 kobieta (0,8%).

Tabela 3. Kategoria wiekowa studentów

N=137

Urodzeni w latach	K		M		OGÓŁEM	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%
1984-1985	43	31,4	24	17,5	67	48,9
1974-1983	27	19,7	38	27,7	65	47,4
1973-1983	4	2,9			4	2,9
przed 1962	1	0,8			1	0,8
Razem	75	54,8	62	45,2	137	100

Źródło: Opracowanie własne

5. Analiza dokumentów umożliwiła wyodrębnienie daty skreślenia, co pozwoliło na uzyskanie informacji dotyczących „wytrwałości” studentów w pokonywaniu trudności w studiowaniu. Podział jest następujący: niezaliczona I sesja egzaminacyjna; po I sesji egzaminacyjnej; po II sesji egzaminacyjnej; po III sesji egzaminacyjnej; skreślenie w 2007 roku i w 2008 roku. Najwięcej studentów nie zaliczyło I sesji egzaminacyjnej. Wśród nich było 37 kobiet, co stanowi 49,33% grupy, a 27% w odniesieniu do całej grupy badanych; mężczyzn było 42, co czyni 67,74% w odniesieniu do grupy mężczyzn, a 30,6% do całej grupy. Pierwszego semestru nie zaliczyła grupa 16 kobiet stanowiących 21,33% wszystkich kobiet przyjętych na studia, a 11,7% grupy z niepowodzeniami; 19 mężczyzn, co stanowi 30,65% całej grupy mężczyzn przyjętych na studia, a 13,9% grupy z niepowodzeniami. Niepowodzenia mężczyzn ujawniły się dość szybko, bo nie zaliczyli oni pierwszego roku studiów. W przypadku kobiet niepowodzenia są bardziej rozciągnięte w czasie, ponieważ pozostała część, 17 osób (12,3%) dotrwała do II i III semestru, a 5 osób (3,7%) nawet do 2008 roku. W całej grupie 137 osób, które nie ukończyły studiów, I sesji egzaminacyjnej nie zaliczyło 79 osób (57,6%); po I sesji egzaminacyjnej z niepowodzeniami było 35 osób (25,6%); po II sesji 5 osób (3,65%); po III sesji 13 osób (9,49%), a w roku 2007 – 4 osoby (2,92%) i jedna osoba (0,73%) w 2008 roku.

Tabela 4. Data skreślenia bądź rezygnacji

N=137

Data skreślenia	K		M		OGÓŁEM	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Niezaliczona I sesja egzaminacyjna	37	27	42	30,6	79	57,6
Po I sesji egzaminacyjnej	16	11,7	19	13,9	35	25,6
Po II sesji egzaminacyjnej	5	3,6	-	-	5	3,6
Po III sesji egzaminacyjnej	12	8,7	1	0,8	13	9,5
2007 rok	4	2,9	-	-	4	2,9
2008 rok	1	0,8	-	-	1	0,8
RAZEM	75	54,7	62	45,3	137	100

Źródło: Opracowanie własne

6. Największą grupę z niepowodzeniami stanowią osoby, które ukończyły liceum zawodowe – 56 osób (40,8%); na drugim miejscu są osoby, które ukończyły technikum – 49 (35,8%), najmniej jest niepowodzeń w grupie osób, które ukończyły liceum ogólnokształcące – 32 osoby (23,4%). Wśród absolwentów liceum ogólnokształcącego więcej jest kobiet niż mężczyzn i taka sama sytuacja jest w przypadku liceum zawodowego – 41 kobiet (29,9%) całej grupy objętej niepowodzeniami. Natomiast wśród kończących technikum jest więcej mężczyzn niż kobiet – 39 (28,5% całej grupy). Może to wynikać z faktu, że technikum wybiera więcej mężczyzn niż kobiet, natomiast licea zarówno ogólnokształcące, jak i zawodowe częściej wybierają kobiety.

Tabela 5. Typ ukończonej szkoły średniej

N=137

Ukończone szkoły	K		M		OGÓŁEM	
	liczby	%	liczby	%	liczby	%
Liceum ogólnokształcące	24	17,6	8	5,8	32	23,4
Liceum zawodowe	41	29,9	15	10,9	56	40,8
Technikum	10	7,3	39	28,5	49	35,8
Razem	75	54,7	62	45,3	137	100

Źródło: Opracowanie własne

7. 124 osoby (90,5%) w czasie składania podania o przyjęcie na studia mieszkali w mieście, natomiast 13 osób (9,5%) na wsi. Ogólnie wśród przyjętych na studia jest więcej mieszkańców miast niż wsi. Kobiet z niepowodzeniami mieszkających w mieście było 69 (50,4%), a mężczyzn 55 (40,1%); mieszkanki wsi – 6 (4,4%), mieszkańców – 7 (5,1%).

Tabela 6. Miejsce zamieszkania studentów

N=137

Miejsce zamieszkania	K		M		OGÓŁEM	
	liczby	%	liczby	%	liczby	%
MIASTO	69	50,4	55	40,1	124	90,5
WIEŚ	6	4,4	7	5,1	13	9,5
Razem	75	54,8	62	45,2	137	100

Źródło: Opracowanie własne

8. Studenci z niepowodzeniami interesowali się głównie: kulturą (film, teatr, literatura, muzyka, filatelistyka, architektura) – 74 osoby; sportem (wędkarstwo, żeglarsstwo) – 64; turystyką (podróże) – 13; informatyką (komputery) – 14; transportem (lotnictwo, motoryzacja) – 21; prawem i polityką – 4; językami obcymi – 3; modą – 2. Studenci wymienili 195 rodzajów zainteresowań, wymieniając zazwyczaj więcej niż jeden rodzaj zainteresowań. Można zatem założyć, że **brak zainteresowań kierunkowych** jest jednym z powodów niepowodzeń w studiach. Zainteresowania kulturą (film, teatr, literatura, muzyka, filatelistyka, architektura) dominują u kobiet, a u mężczyzn – sport, motoryza-

cja, informatyka i komputery, radio, czasopisma i gazety. 43 osoby wskazały, że słuchają radia ESKA; 39 – RMF FR, PLANETA – 24, RADIO ZET – 12 osób. Najbardziej poczytna jest „Gazeta Wyborcza”, wskazało ją 22 osoby, „Dziennik Zachodni” – 20, „Fakt” – 16, „Super Ekspres” – 10. W pojedynczych przypadkach wskazywano „Politykę”, „Rzeczpospolitą”, „Cosmopolitan”, „Twój Styl”, „Filipinkę”, „Bravo”, „Auto Świat”, „Sport”.

Tabela 7. Zainteresowania studentów

N=137

Rodzaje zainteresowań	K	M
Kultura (film, teatr, literatura, muzyka, filatelistyka, architektura)	53	21
Informatyka/Komputery	4	10
Języki obce	2	1
Transport (lotnictwo, motoryzacja)	3	18
Moda	2	
Podróże, turystyka	11	2
Prawo, polityka	3	1
Sport, wędkarstwo, żeglarstwo	22	42
Razem	100	95

Źródło: Opracowanie własne

Uzyskane dane ukazują, że duża część rodziców studentów jest oficjalnie bierna zawodowo. Ojcowie i matki są emerytami, rencistami, pobierają świadczenie przedemerytalne, są bezrobotni albo nie pracują w ogóle. Ta część rodziców studentów, która jest czynna zawodowo, pracuje na stanowiskach, które nie wymagają wyższego czy nawet średniego wykształcenia.

4. INTERPRETACJA WYNIKÓW BADAŃ

Rozmiary niepowodzeń w studiach są duże i tendencja ta jest z roku na rok rosnąca, za wyjątkiem roku 2001. Wygląda to następująco: rok 2000 – 110 niepowodzeń (28,28%) na 389 przyjętych; rok 2001 – 145 niepowodzeń (27,30%) na 531 przyjętych; rok 2002 – 170 niepowodzeń (31,95%) na 532 przyjętych; rok 2003 – 256 niepowodzeń (36,51%) na 701 przyjętych; rok 2004 – 137 niepowodzeń (43,08%) na 318 przyjętych na studia.

Przyczyny niepowodzeń w studiach są zróżnicowane u kobiet i mężczyzn. Obejmują one obie grupy, a ich skalę należy odnieść do wszystkich przyjętych na studia. W 2004 roku przyjęto na studia 318 osób (229 kobiet i 89 mężczyzn), z których trzy osoby nadal są studentami z powodu skierowania na powtarzanie sesji. W odniesieniu do kobiet (229), które zostały przyjęte na studia, niepowodzeń doznało 75 osób (32,75%); w przypadku mężczyzn (89), niepowodzeń doznało 62 osoby (69,66%).

Biorąc pod uwagę grupę kobiet i mężczyzn przyjętych na studia jako 100%, niepowodzenia w większym stopniu dotyczą mężczyzn niż kobiet (różnica jest ponad dwa razy większa), to oznacza, że niepowodzenia w studiach zależą od płci, bo mężczyźni są ponad dwa razy większą grupą osób z niepowodzeniami niż kobiety.

Kategoria wiekowa studentów wskazuje jednoznacznie, że wszyscy mężczyźni, którzy zostali skreśleni, bądź sami zrezygnowali ze studiów, są w wieku poborowym. Można przypuszczać, że zdecydowali się oni na studia, aby uniknąć obowiązkowej służby wojskowej.

Niepowodzenia kobiet, ze względu na kategorię wiekową, wskazują, że najwięcej niepowodzeń w tej grupie występuje bezpośrednio po ukończeniu szkoły średniej; 37 osób nie zaliczyło I sesji egzaminacyjnej; 16 zakończyło swoją karierę edukacyjną po I sesji; 5 osób po II sesji; 12 osób po III sesji, a jedna osoba zrezygnowała w 2008 roku.

Wyniki badań wskazują jednoznacznie, że typ ukończonej szkoły średniej ma duży wpływ na niepowodzenia w studiach. Osoby, które ukończyły licea ogólnokształcące, stanowią najmniejszą grupę dotkniętych niepowodzeniami – 32 osoby (23,35%); absolwenci technikum stanowią grupę 49 osób (35,77%), a największą grupę stanowi młodzież kończąca licea zawodowe – 56 osób (40,88%).

Wśród 318 osób przyjętych na studia w 2004 roku 287 (90,25%) to mieszkańcy miast, a 31 (9,75%) to mieszkańcy wsi. Grupa objęta niepowodzeniami, zamieszkująca miasta, stanowi 124 osoby (90,52%), natomiast w grupie 31 osób z terenów wiejskich niepowodzenia objęły 13 osób (9,48%). W odniesieniu do ogólnej grupy mieszkańców miast, dyplomów nie otrzymało 43,20%, natomiast w grupie zamieszkujących wieś – 41,93%. Otrzymane wyniki pozwalają sądzić, że niepowodzenia w studiach w niewielkim procencie są uzależnione od miejsca zamieszkania, ale w większym stopniu dotyczą studentów z miast niż wsi.

Biorąc pod uwagę stan cywilny studentów, można sądzić, że obowiązki rodzinne czy utrzymanie rodziny mają niewielki wpływ na niepowodzenia w studiowaniu.

W wyniku analizy materiałów badawczych należy stwierdzić, że zainteresowania większości osób przyjętych na studia nie wykraczają poza przeciętne zainteresowania czy szczególne upodobania. Trudno więc stwierdzić ich wpływ na niepowodzenia w studiach. Podobnie jest w przypadku badania zawodu wykonywanego przez rodziców. Wykonywany przez rodziców studentów zawód nie wskazuje jednoznacznie na poziom wykształcenia rodziców i jego wpływ na niepowodzenia w studiach. Nie można jednoznacznie stwierdzić, że poziom wykształcenia rodziców studentów ma wpływ na ich niepowodzenia w studiach.

Władze Wyższej Szkoły Humanitas systematycznie dostosowują bazę lokalowo-dydaktyczną do potrzeb osiągnięcia przez studentów wysokich wyników w studiach i skutecznego ich rozwoju zawodowego, zgodnie ze wskazaniem Raportu Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD), że „wiedza jest centralnym składnikiem produkcji, a uczenie się jest dziś najważniejszym procesem gospodarczym”¹⁴.

¹⁴ J. Kopel, *Lokalny rynek pracy w perspektywie procesów globalizacji*, Sosnowiec 2002, s. 19.

Bibliografia:

1. Bereźnicki F., *Dydaktyka kształcenia ogólnego*, Kraków 2004.
2. Czarnecki K.M., *Źródła trudności i niepowodzeń uczniów klas początkowych w uczeniu się pojęć szkolnych*, [w:] *Niepowodzenia szkolne*, red. J. Łysek, Kraków 1998.
3. Czarnecki K.M., Staworzyńska-Grządział M., *Podstawowe pojęcia psychologii ogólnej*, Ryki 2004.
4. Konopnicki J., *Powodzenia i niepowodzenia szkolne*, Warszawa 1966.
5. Kopel J., *Lokalny rynek pracy w perspektywie procesów globalizacji*, Sosnowiec 2002.
6. Kupisiewicz Cz., *Podstawy dydaktyki*, Warszawa 2005.
7. Łysek J. (red.), *Niepowodzenia szkolne*, Kraków 1998.
8. Pilch T., *Zasady badań naukowych*, Warszawa 1995.
9. Spionek H., *Zaburzenia rozwoju uczniów a niepowodzenia szkolne*, Warszawa 1975.
10. Żegnałek K., *Dydaktyka ogólna*, Warszawa 2005.